

G.C.J.J. van den Bergh

De gedachten over het volksgericht die ik u vandaag voorleg, vormen de neerslag van de ontwikkeling die mijn kijk op het verschijnsel heeft doorgemaakt. Toen ik er, bijna een kwart eeuw geleden, over begon na te denken, deed ik dat nadrukkelijk als jurist, ook al was ik met mijn belangstelling voor volkskunde onder juristen een buitenbeentje¹. Het was me al gauw duidelijk dat onder de term 'volksgericht' heel uiteenlopende verschijnselen werden samengevat: strafoeffeningen, plagerijen, rellen, baldadigheden, politieke demonstraties, enzovoort. Wat ik zocht, was de juridische kern van het begrip. Moet het recht volksgerichten als parajuridische verschijnselen, als een vorm van 'volksrecht', erkennen of niet? Het thema 'pluralisme van recht' diende zich hier aan, maar voorshands in een normatieve optiek. Onder welke voorwaarden, zo was de vraag, kunnen strafbare feiten waarmee de uitvoering van volksgerichten gepaard gaat straffeeloos blijven?

De studie over volksgerichten in Limburg uit 1971² was meer volkskundig en beschrijvend, al kwam de botsing van volksgericht en strafrecht weer aan de orde. Bij het onderzoek in Staphorst, in hoofdzaak in 1968 en 1969 uitgevoerd maar pas in 1980 gepubliceerd³, was de aandacht verschoven naar een sociaal-wetenschappelijke optiek, al bleef ik jurist⁴. De verbinding tussen recht en antropologie werd gezocht in een functionalistische theorie. Maar toen ik, ruim tien jaar na het veldonderzoek, het verslag voltooide, was me al duidelijk dat het begrip functie ook geen antwoord op alle vragen biedt. Hoe bijvoorbeeld een gebruik te verklaren als dat wat men pleegt aan te duiden met de termen 'zoorholt brengen' of 'scheeuw zetten'. Had een jongen een meisje (of omgekeerd) op niet laakbare wijze versmaad, dan sleepten de jongelui aan de vooravond van de bruiloft wagens en wagenonderdelen naar het huis van de versmadede vrijster of vrijer. Het is niet duidelijk welke functie dit gebruik heeft en ook de Staphorsters weten zelf eigenlijk niet waarom ze het doen⁵. Hetzelfde geldt voor het 'huulbier', dat in diverse Zuidlimburgse dorpen middels luide en volhardende ketelmuziek van een hertrouwende weduwe of weduwnaar wordt afgedwongen⁶. Dat bleek in een mij bekend geval ook te gebeuren bij een inwoner die slechts als Maastrichts forens in het dorp woonde, geen relaties met de bevolking onderhield en absoluut geen autochtoon, ja zelfs geen Limburger was. Wat is de functie hiervan, behalve als middel waarmee de dorpsjeugd aan gratis bier kan komen? De afstand tussen de mededeling van Tacitus dat bij sommige Germaanse stammen een weduwe niet mocht hertrouwen⁷ en het huulbier blijft een gigantische

sprong in het duister. Maar misschien is zulk vragen naar de functie van een gebruik wel verkeerd. Het is niet alleen dat onder de term 'volksgericht' collectieve manifestaties worden samengevat die in feite weinig of niets gemeen hebben. Ik vraag me nu zelfs af in hoeverre het hele begrip zelf op een hardnekkig juristen-vooroordeel berust. Is de analytische speurtocht naar de juridische kern van het begrip niet een jacht op de eenhoorn? Ziedaar de vraag die ik u wil voorleggen.

Dat het volksgericht een schepping is van de juridische verbeelding, lijkt me historisch gezien nog altijd plausibel. In eerste instantie heeft vooral de kerk hierin een rol gespeeld. Deze rekende vanouds het huwelijk en alles wat daarbij hoorde tot haar jurisdictie: echtelijke ruzie's, mishandeling, natuurlijke kinderen, bloedschande, overspel, verlating, echtscheiding, hertrouwen enzovoort⁸. Al deze zaken kwamen voor de lokale kerkelijke rechtbank, de synode of seend. In iedere parochie waren er beëdigde aanbrengrers die zulke zaken moesten rapporteren of *wroegen*. Deze ruime kerkelijke jurisdictie kreeg op den duur van verschillende zijde te maken met concurrentie. Enerzijds raakte het volksgebruik aan zaken welke de kerk zich voorbeheld. Daarbij moet overigens worden aangetekend dat de kerk gedurende de hele middeleeuwen zelf op grote schaal gebruik heeft gemaakt van openbare berispingen en schandstraffen, waarvan het volksgebruik vaak slechts een imitatie was⁹. Anderzijds werd de sedert de dertiende eeuw opkomende moderne staat een steeds geduchter concurrent van de kerk. Dat leidde tot een hardnekkige competentiestrijd, die veelal pas na eeuwen ten gunste van de staat werd beslecht.

Historisch gezien is het dus niet verwonderlijk dat de oudste vermeldingen van charivari's onder meer te vinden zijn in verbodsbepalingen, uitgevaardigd door lokale synoden in Frankrijk in de veertiende eeuw¹⁰. De kerk beschouwde bijvoorbeeld het tweede huwelijk van een weduwe of weduwnaar vanouds als volkomen geldig¹¹, reden waarom ze volksgebruiken die zich daartegen keerden al vroeg verbood. Een andere kerkelijke kwestie vormden echtelijke ruzie's. Ook daarmee bemoeide zich, als het te erg werd, uiteraard de buurt menigmaal, zoals thans trouwens nog wel gebeurt. Notoir slechte huwelijken werden vaak op de hak genomen tijdens het carnaval. De echtelieden konden bij die gelegenheid zelfs achterstevoren op de ezel worden gezet en rondgevoerd¹².

Echtelijke ruzies konden op verschillende wijze onder kerkelijk recht vallen. Ik beperk mij tot twee voorbeelden, de bijslap en het tuchtigingsrecht van de man. Het weigeren zonder geldige reden van een serieus en volhardend verzoek om bijslap was voor beide echtelieden een doodzonde, en over de redenen die een weigering rechtvaardigden, bestond een uitgebreide jurisprudentie¹³. Uit een bepaling in het Corpus Juris van het jaar 542 leidde men af dat de man het recht had zijn vrouw te tuchtigen¹⁴. In de middeleeuwen ontwikkelde zich hierover zowel in het civiele als in het canonieke recht een omvangrijke literatuur en gedetailleerde jurisprudentie. De man mocht zijn vrouw niet doodslaan wegens overspel; ook mocht hij haar niet zonder reden slaan, maar wel als zij zich gedroeg op een wijze die op zich huwelijksontbinding rechtvaardigde. Als zodanig golden staatsgevaarlijke activiteiten, overspel, een aanslag op het leven van de man of nalatig-

heid om hem voor een dreigende aanslag te waarschuwen, verblijf buitenshuis zonder toestemming, behalve bij haar ouders, bezoek aan circus, amphitheater of theater zonder toestemming. De man die zijn vrouw teveel en te vaak sloeg, kon in de ploeg worden gespannen. Maar ook de man die zijn recht – en plicht – in dezen verzaakte, en nog veel meer de man die zich door zijn vrouw liet slaan, kon rekenen op een charivari, al dan niet bij gelegenheid van het carnaval.

In dit soort gevallen wordt begrijpelijk hoe een volksgebruik dat op zich niet of niet primair het karakter van een rechtshandhaving hoeft te hebben – zelfs waar het juridische vormen imiteert¹⁵ – van boven af kan worden gejuridiseerd, omdat kerkelijke of wereldlijke juristen het als inbreuk op hun competentie en daarom als eigenrichting waarnemen. Dit proces wordt in de loop der eeuwen nog versterkt, wanneer de staat zich krachtiger doet gelden en zijn monopolie van gezagsuitoefening scherper formuleert en gewelddadiger handhaaft.

De meest uiteenlopende gebeurtenissen kunnen door overheden beschouwd worden als aanmatiging tegenover het gezag, het recht, de maatschappelijke orde. Eigenrichting is nog om een tweede reden een retorisch effectieve term. De staat garandeert immers ook de individuele vrijheid van de opkomende bourgeoisie. De gebruikelijke definitie van eigenrichting is: zichzelf recht verschaffen buiten de rechter om. Dat is typisch een definitie ‘van boven af’. Wie het materiaal aan charivari onbevangen beziet, moet vaststellen dat ‘het volk’ zich blijkbaar vaak heel andere dingen verschaftte dan recht: macht, afschrikking van andersdenkenden, plezier, rust, groepsgevoel, en zoveel meer.

Wanneer wij naar de huidige mode het etiket ‘eigenrichting’ vervangen door ‘sociale controle’, of in beter Nederlands ‘sociale beheersing’, wordt het er niet noodzakelijkerwijs beter op. De werkelijkheid verandert men niet door er een ander bordje aan te hangen, en de betekenis van ‘sociale controle’ als analytisch begrip is ook niet zonder problemen¹⁶. Wanneer ‘sociale beheersing’ wordt gebezigd als genus-begrip dat juridische en andere sanctie-stelsels omvat, wordt de tendens tot juridisering van het volksgebruik eerder versterkt. Ik neig de andere kant op. Ook waar de betrokkenen zelf verklaren dat ze recht hebben om te doen wat ze doen, mag men niet automatisch aannemen dat zij een serieuze rechts-overtuiging uitspreken of zich op een rechtsregel, laat staan een eigen rechtssysteem beroepen. Men projecteert dan maar al te gemakkelijk eigen voorstellingen in de geest van anderen. Juridisering van maatschappelijke verhoudingen en gebruiken in de vorm van een abstract en omvattend stelsel van regels is immers juist een kenmerkend aspect van het proces van staatsvorming in Europa, een aspect dat in traditionele verbanden vaak niet in die mate aanwezig is

Dat betekent dat wij vanuit historisch zicht lang niet ieder volksgericht ook werkelijk als uiting van volksrecht mogen opvatten¹⁷. Hier valt de juridisch volkskundige of antropoloog licht aan een ethnocentrisch vooroordeel ten prooi. Dat kan overigens met de beste bedoelingen gebeuren. Het voorstellen van volksgebruiken als juridische of parajuridische activiteit – wat ik zelf ook heb gedaan – kan dienen als strategie om de juristen die zich zo vaak met de heersende staatsideologie identificeren, enig respect voor die gebruiken bij te brengen. Als

het werkelijk om recht gaat, kan de jurist dat immers niet ontkennen zonder met zichzelf in tegenspraak te komen. Zo heeft Van Vollenhoven het begrip adatrecht geschapen om westerse juristen respect voor de betreffende regels af te dwingen. Maar de onderzoeker die dit kennisdoel niet of niet meer onderschrijft – of hij nu historicus is dan wel antropoloog – kan tot de conclusie komen dat er in de werkelijkheid wel adat bestaat, maar geen *adatrecht* als van de adat te onderscheiden regelsysteem¹⁸.

Zoals in juridische procedures de werkelijkheid waar het om ging volledig zoek kan raken¹⁹, kan nadruk op het juridisch aspect van een volksgebruik de onderzoeker blind maken voor de werkelijke achtergrond van het gebeuren. Wat een rudimentaire uiting van rechtspleging lijkt, toont menigmaal zijn ware gezicht eerst als we onze juridische oogkleppen afdoen. Om dat te illustreren wil ik nader ingaan op hetgeen zonder twijfel het beroemdste volksgericht van onze eeuw is, dat wat in Staphorst in de nacht van 10 op 11 november 1961 gebeurde en zelfs de wereldpers haalde²⁰.

Op vrijdagavond 10 november 1961 werden twee van overspel verdachte personen opgepakt, op een kar gezet en gedurende ongeveer anderhalf uur door het dorp rondgereden. Bij de vrouw werd om elf uur 's avonds een ruit ingegooid en een lamp vernield. Tien gemaskerde jongens haalden haar uit de slaapkamer, waar zij met haar twaalfjarige zoon sliep, en zetten haar amper voldoende gekleed naast de man op de kar. De totale route besloeg zo'n acht kilometer. De stoet, begeleid door een groep van ongeveer honderd jongens, trok meer dan duizend belangstellenden. Overal in de huizen en winkelletalages waren de lichten aan en met behulp van autolampen werd voor extra verlichting gezorgd. Alleen de plaatselijke politieagenten merkten niets. Heel verstandig trouwens. Nadat betrokkenen onder bedreiging met onderdompeling in de spoorstoot hadden beloofd hun vermeende relatie te beëindigen, werd de stoet ontbonden.

Wat dramatische kracht betreft, valt dit gebeuren alleen te vergelijken met zoiets als de gewelddadige uitdrijving van een vrouw, die Maxim Gorki in 1891 in het gouvernement Cherson als ooggetuige meemaakte²¹. Zij werd naakt aan een kar gebonden. De man zat op de bok, en terwijl hij beurtelings de zweep over het paard en de vrouw legde, werd zij onder begeleiding van een joelende menigte tot over de dorpsgrens gedreven.

Het spreekt vanzelf dat het gebeuren in Staphorst de aandacht trok. Een paar dagen later banjerden verslaggevers van de grote buitenlandse kranten door het dorp, naarstig pogend nieuws te vergaren of desnoods te kopen. Een Amerikaanse journalist seinde naar zijn krant: "Today I stepped back into the Middle Ages". Ook in Nederland stonden de kranten er vol van. Er waren overigens ook positieve reacties, zoals bijvoorbeeld van de kinderrechter te Assen, die vond dat men in Staphorst tenminste nog de plicht verstond, zijns broeders hoeder te zijn. De zaak kwam zelfs in het parlement, en daar waren kamerleden en minister uiteraard eenstemmig: dit moest eens en voor altijd uit zijn. Hoe dit blinde commando, dat uiteindelijk door de Officier van Justitie in Zwolle en de burgemeester

van Staphorst moest worden uitgevoerd, tot een bijna rampzalige confrontatie van Staphorst met het gezag voerde, zal ik hier niet uit de doeken doen.

Beeldvorming over Staphorst, dat vermeende dorp van steile, niet aan de moderne tijd aangepaste gereformeerden en messentrekkers, waar vaak volksgerichten plaatsvonden, speelde een grote rol bij de formulering van wat men achteraf slechts als een fataal beleid kan omschrijven. Voor de politiek en de dominante publieke opinie in het westen werd Staphorst spreekwoordelijk voor middel-eeuwse toestanden en dat is het nog altijd. Het merkwaardige is, dat vrijwel niemand – en zeker geen van de beleidsmakers – enige notie had van de valse beeldvorming, zowel over Staphorst zelf als over het gebeurde, waar men het beleid op baseerde. Alleen iemand als de in Staphorst wonende schrijfster Marguerite de la Sablonière poogde tegengas te geven, maar charmante folkloristische verhalen hadden bij de heersende politieke stemming natuurlijk weinig effect. Toch zou men geen Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie nodig hebben om in de beschikbare statistieken in een oogwenk vast te stellen dat Staphorst absoluut geen dorp van messentrekkers is, dat het niveau van de criminaliteit er laag is en niet significant afwijkt van dat in andere vergelijkbare dorpen²². Staphorsters hebben wel eens wat moeite met de overheid, maar het zijn hardwerkende, gezagsgetrouwe mensen en overtuigde Oranjeklanten.

Bovendien was het gebeurde in de nacht van 10 november 1961 in geen enkel opzicht typisch voor Staphorster gebruiken. Voorzover wij kunnen nagaan zijn er nooit eerder twee van overspel verdachte mensen op de kar gezet – en sindsdien uiteraard ook niet meer. Het volksgericht waarmee nog altijd de naam van Staphorst verbonden is – inderdaad het enige type dat er met een zekere regelmaat was voorgekomen – had een geheel ander karakter. Het ging daarbij om het afdwingen van trouwbeloften van een jongeman die ten onrechte een meisje uit het dorp, waarmee hij verloofd was, liet zitten. De jongen, die voorwerp van het gericht was, behoorde tot dezelfde maatschappelijke groep als die het uitvoerde. Het was dus in zekere zin een interne kwestie. Bovendien had dit type gericht voor het laatst plaatsgehad in 1946, dat wil zeggen al vijftien jaar eerder. Het zag er naar uit dat het gebruik aan het uitsterven was. Het is, voorzover wij weten, sindsdien in de oude vorm ook niet meer voorgekomen.

Het gericht van 1961 was dus volstrekt atypisch en zo bleken de Staphorsters het zelf ook te zien. Wij kleuren het gebeurde bovendien waarschijnlijk veel te sterk juridisch in, wanneer we het in de eerste plaats als een vorm van rechtspleging zien. Daarmee wordt het een provocatie van het staatsgezag, die het in opzet niet was. Pas bij latere gerichten, mede uitgelokt door het domme repressieve overheidsbeleid dat als reactie op het gericht van 1961 werd uitgezet, gaat dit aspect steeds sterker meespelen. Daarmee werkte de overheid zelf ook een denaturering van het volksgericht in de hand. Mijns inziens vraagt het gericht van 1961, juist vanwege zijn atypische karakter, om een andere verklaring. Met name moet meer aandacht worden geschonken aan eenmalige historische factoren, welke hier vermoedelijk een grote rol hebben gespeeld.

Tweede Kamer over volksgericht Weerzinwekkend, spiegel- beeld van middeleeuwse heksenprocessen

Minister wacht op rapport van officier van justitie

(Van onze parlementaire redacteur)
DEN HAAG, 22 nov. — Het volksgericht te Staphorst, waarbij een man en een vrouw, die van overspel werden beticht, door de plaatselijke bevolking werden gemolesteerd, heeft dinsdag in de Tweede Kamer enkele tongen in beweging gebracht bij de behandeling van de justitiebegroting. De heer Meulink (A.R.) achtte het geval Staphorst door de pers erg opgeblazen, al achtte hij elke vorm van eigenrichting afkeurenswaard. Mr. Berkhouwer (VVD) sprak van „een weerzinwekkend volksgericht” en van „een spiegelbeeld van de middeleeuwse heksenprocessen”. Mr. Vrolijk (P.v.d.A.) noemde het gebeurde te Staphorst een combinatie van „Volksgericht, verontwaardiging over gekwetste moraal, folklore en hoogst merkwaardige vrijetijdsbesteding”.

De heer Vrolijk (PvdA) drong aan op een diepgaand onderzoek, speciaal ook naar de passieve houding van de politie in deze zaak. Hij vroeg minister Beerman, de Kamer van de resultaten van dit onderzoek op de hoogte te brengen. De heer Berkhouwer

(VVD) vroeg de minister een vervolging van de meest ernstige schuldigen te bevorderen, ook al zou door de slachtoffers geen aanklacht worden ingediend. In onze rechtsorde, aldus de liberale afgevaardigde, kunnen dergelijke duistere particuliere eigenrechtspraktijken niet worden geduld.

Minister Beerman zei, dat men in deze zaak rekening moet houden met het afgesloten dorpskarakter van Staphorst. Deze afgeslotenheid kan zich zowel ten goede als ten kwade openbaren. De bewindsman verklaarde de officier van justitie te Zwolle een uitvoerig rapport over deze zaak te hebben gevraagd. In afwachting daarvan wilde hij zich nu liever van verdere uitspraken onthouden.

TWEEDE KAMER U ONDERZOEK BAAR

(Van onze parlementaire redacteur)

DEN HAAG, 22 nov.— De Baarnse moordzaak heeft dinsdag in de Tweede Kamer bij de behandeling van de Justitiebegroting aanleiding gegeven tot kritiek op de gang van zaken bij het justitiële onderzoek in deze affaire.

Het kernpunt van onze rechtsorde is, dat er recht wordt gedaan zonder aan-

Een van de talrijke berichten in de (inter)nationale pers naar aanleiding van het Staphorstse gericht: het *Eindhovens Dagblad* van 22 november 1961.

In de dominante gedyschrijving worden de naoorlogse jaren nog altijd voorgesteld als een idyllisch tijdperk van sociale vrede en voorspoedige wederopbouw, snelle industrialisatie en uitbouw van de welvaartsstaat. Maar niet voor iedereen was het toen rozegeur en maneschijn. Voor de kleine boeren en middenstanders, vooral in meer marginale gebieden zoals die vanouds bestaan in Drente en Overijssel, maar ook in andere landprovincies, betekende de economische ontwikkeling met zijn schaalvergroting en concentratie eerder een achteruitgang. De opbrengsten liepen terug, velen konden zich niet meer als zelfstandige boer handhaven en zagen zich gedwongen terug te vallen op de landbouw als nevenbedrijf naast een baan in de fabriek, koude saneringen grepen om zich heen. De boeren ervoeren de vergaande regulering door het Landbouwschap niet veel anders dan zij overheidsmaatregelen vanouds hadden leren kennen. In hun perceptie was er weinig verschil tussen de maatregelen uit de negentiende eeuw, de crisistijd, de Duitse bezettingstijd of de vijftiger jaren. We zijn in de dagen van Hollandseveld en de opkomst van de Boerenpartij. Geen typisch Nederlands verschijnsel trouwens. Ook in Duitsland roerde men zich en in Frankrijk trok Poujade volle zalen.

Met de achteruitgang van de landbouw stonden ook de traditionele sociale structuren van het agrarische dorp onder druk. Zij die het vanouds voor het zeggen hadden gehad – mannen die behoorden tot de religieuze elite der bevindelijken – werden in het algemeen gerecruteerd uit de aanzienlijkste boeren. Deze groep zag zijn macht afkalven²³. Allerlei wereldse zaken waren nauwelijks meer tegen te houden. De opkomende welvaartsstaat maakte uiteraard ook de goede oude zeden niet beter. Deugdzaamheid is nu eenmaal in de eerste plaats een kwestie van armoede. De kleine boeren en middenstanders voelden zich niet alleen economisch bedreigd, maar evenzeer in hun traditionele normen en waarden. Dat alles kwam tot uitbarsting in die fameuze nacht van 10 november 1961.

Het was bepaald geen spontane gebeurtenis, een wilde actie van een stelletje brooddronken jongelui. De opinion-leaders in het dorp hadden de zaak aangestookt en hielden op de achtergrond de leiding stevig in handen. De twee verdachten – die wel een vriendschappelijke relatie hadden, maar overigens waarschijnlijk nooit werkelijk overspel hebben gepleegd – had men al sinds 1957 op de korrel. Van beiden bestond, los van elkaar, in het dorp reeds geen positief beeld. De vrouw was naar Staphorster begrippen wat al te vlot, de man een tamelijk marginale figuur, geen boer maar een handwerksman, en bovendien een bartype. Dat wil zeggen, hij gedroeg zich anders dan de doorsnee gehuwde Staphorster, die men nooit in een kroeg zou aantreffen. Beiden waren in hun huwelijk geen model-echtgenoot. Toen ze regelmatig contact met elkaar kregen, werd dat al gauw een onderwerp van roddel. Reeds in 1959 circuleerden plannen voor een gericht. Maar de zaak escaleerde toen de ietwat schlemielige echtgenoot van de verdachte vrouw een paar overigens niet erg overtuigende zelfmoordpogingen deed.

De actie werd grondig voorbereid door de vier groepen van padjongens die bij de organisatie betrokken waren. Een groep van twintig jongens beraadslaagde in

eerste instantie alleen over de sanctie. Een oordeel hoefden zij niet te vormen; dat had het dorp al gedaan. De keuze was tussen een ereboog en de kar. Met vijftien tegen vijf besloot men tot het laatste. Een datum werd echter nog niet vastgesteld. Op 1 november, de avond van de tweede zelfmoordpoging, werd besloten dat het gericht op de tiende zou plaatsvinden. Op 6 november vond de beslissende vergadering plaats ten huize van een van de leiders. Zijn vader was daarvan op de hoogte.

De voorbereiding was een militaire operatie waardig. De mannelijke verdachte werd zelfs uit zijn stamcafé in Meppel opgehaald. Maar er is één detail waar ik hier graag de nadruk op wil leggen. Het traditionele volksgericht was een strikt interne aangelegenheid van de autochtone bevolking, waar buitenstaanders bij werden betrokken noch geduld. Ditmaal echter trok de stoet – zelfs tot tweemaal toe – door de nieuwe, na de oorlog gebouwde wijk, waar overwegend niet-autochtone en niet-agrarische Staphorsters wonen, die normaal buiten alles werden gehouden. Een duidelijk signaal. De nieuwe wijk symboliseerde datgene waartegen het gericht in de eerste plaats bedoeld was: de moderne tijd, het afkalvend gezag der traditionele elite, de dreigende wereldgelijkvormigheid. In de nieuwe wijk woonde ook een autochtone Staphorster die men op het oog had. Alleen al door daar te gaan wonen wekte men de indruk zich van de traditionele sociale verbanden en het gezag der ouderlingen te verwijderen.

In ons gangbare juridische denken construeren wij zulk een gebeuren in een volgorde, die de dwingende vorm van een syllogisme heeft: de maior is een erkende, allang bestaande norm – gij zult geen overspel plegen –, de minor vormt het feitelijke gedrag dat die norm schendt en de conclusie is de sanctie die daarop onvermijdelijk volgt. Er zijn echter goede redenen om aan te nemen dat het in werkelijkheid veeleer omgekeerd ging. Er ontstond door allerlei sociaal-economische, culturele en politieke oorzaken in het dorp een groeiend onbehagen, waarvoor een uitlaatklep werd gezocht. Een paar personen die door afwijkend gedrag waren opgevallen, boden zich aan als brandpunt van agitatie en roddel. Geleidelijk werd zo consensus geschapen over het feit dat hun gedrag als overspel moest worden geconstrueerd.

Overspel is iets dat traditioneel in brede kring negatief werd gewaardeerd en in Staphorst zelden voorkwam. Het was dus uitermate geschikt als focus voor consensus-vorming. Of het werkelijk waar was, leek nauwelijks van belang. Ruim twee jaar werd er over gediscussieerd of ingrijpen wenselijk was. De zelfmoordpogingen van de echtgenoot van de vrouw werden uiteindelijk gebruikt, zowel tot bewijs van het vermeende overspel als tot legitimatie van een ingrijpen. Zoals de vrouw later zelf verklaarde: “Als hij niet had gedaan alsof hij zich met een strop van kant zou maken, dan was het vast niet zover gekomen”²⁴.

Hoe negatief overspel algemeen ook werd gewaardeerd, er was blijkbaar geen vanzelfsprekende norm van traditioneel volksrecht, inhoudende dat eenieder die van overspel wordt verdacht door het volksgericht wordt gestraft. Zouden werkelijk rudimenten van traditionele Germaansrechtelijke of canoniekrechtelijke noties aanwezig zijn, dan zou het straffen van de overspelige vrouw trouwens in

eerste instantie aan de man zijn voorbehouden. En dan zou bij nalatigheid van de man het gericht niet zozeer uit medelijden met hem plaatsvinden, maar veeleer *tegen* hem als iemand die het gelid der mannenheerschappij verbrak. Er lag evenmin een sanctie klaar, zodat de slachtoffers gewaarschuwd hadden kunnen zijn. Pas een paar weken tevoren werd besloten wat het zou worden, de tamelijk onschuldige ereboog of de zeer ingrijpende kar. Toen waren de slachtoffers al zo ver in hun netwerken geïsoleerd, dat ze alleen wisten dat er iets broeide, maar niets konden doen om de loop der gebeurtenissen te stuiten.

Deze gegevens overziende, kom ik nu tot de conclusie dat wij het beroemde gericht van 1961 niet primair als een vorm van sociale controle of informele rechtspleging²⁵ moeten zien, maar veeleer als een zeer tijdgebonden uitbarsting, een politieke demonstratie in de vorm van een straoefening tegen twee van overspel verdachten. Dat is op zijn minst een belangrijk accentverschil. Natuurlijk had het spectaculaire gebeuren ook tot effect, dat de traditionele norm met betrekking tot overspel krachtig werd ingeprent, maar het doel ging daar ver boven uit: de zelfhandhaving van heel een traditionele samenleving was hier in het geding. Had men dat destijds in Den Haag beseft, dan had men misschien ook een veel adequater beleid kunnen uitzetten. Maar daar ben ik niet zo zeker van.

Summary

The charivari as a product of judiciary imagination

Under the concept of charivari are lumped together social manifestations which vary widely in scope and content: sanctions, bantering, riots, political demonstrations, etcetera. Therefore the perception of charivari as a form of popular justice is inadequate. In general there is no answer to the question whether a charivari can be regarded as a case of taking the law in one's own hands, or – in modern terms – as a form of social control. This is a subject for investigation in each particular case. The picture of charivari as popular justice is a result of jurists' preoccupations. From the Middle Ages onwards charivari in matters of marital conduct tended to be perceived as violation of the jurisdictions of church and/or state. Therefore they were forbidden and suppressed.

Careful study of what happened in Staphorst, 10 November 1961, – the most notorious Dutch charivari of our century – when two people accused of adultery were put on a cart and dragged round the village for hours, proves that this was neither in form nor content a traditional sanction. In fact, the affair had a much wider background, the conduct of the victims being more of an occasion for action than the object of it. In those years of industrialisation the position of small farmers deteriorated and with this the whole social fabric of the village, its traditional religious elite and its values lay under siege. All this played a role in the explosion of November 1961, not a spontaneous outburst but a carefully planned

action. Official reactions, ignoring the true dimensions of the affair, made things worse instead of restoring order.

Noten

1. G.C.J.J. van den Bergh en W.C. van Binsbergen, *Volksgericht en strafrecht. Lezingen gehouden voor de volkskundecommissie en de commissie voor rechtsgewoonten van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen op 22 oktober 1966* (Amsterdam 1966) 5-21.
2. G.C.J.J. van den Bergh, 'Volksgerichten in Limburg', *Neerlands volksleven* 21 nr. 1 [speciaal nummer over Limburg] (1971) 85-96. Verder geciteerd als *Limburg*.
3. G.C.J.J. van den Bergh (red.), *Staphorst en zijn gerichten. Verslag van een juridisch-antropologisch onderzoek*. (Amsterdam 1980). Verder geciteerd als *Staphorst*.
4. Daarom noemde ik het onderzoek niet "rechtsanthropologisch" maar "juridisch-anthropologisch".
5. *Staphorst*, 277. Voorbeelden aldaar 144, 158, 178. Dit gebruik is nog voorgekomen in 1972, blijkens een bericht in *De Volkskrant* van 20 december 1972. De berichtgeving zelf lijkt overigens nogal opgeklept.
6. Voorbeelden in *Limburg*, 90v.
7. *Germ. c.* 19.
8. Het huwelijk was als sacrament een *causa spiritualis*, de andere kwesties *causae spiritualibus annexae*.
9. Vgl. G. Landwehr, 'Gogericht und Rügegericht', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, germanistische Abteilung* 83 (1966) 127-143.
10. Voor gegevens zie *Limburg*, 89 noot 11.
11. *Decretum Grat.* C. 27, q. 2, c. 13. Verdere lit. in *Limburg*, 89 noot 11. De daar aangehaalde synodale statuten uit de veertiende eeuw en later betreffen alle ketelmuziek bij een tweede huwelijk.
12. Lit. in *Limburg*, 93 noot 31. Veel voorbeelden en lit. in twee artikelen van J. Vandereuse: 'Une ancienne coutume judiciaire, la promenade infamante sur un âne', *Le folklore brabançon* 5 (1926) 169-80 en 181-188; 'La chevauchée de l'âne', *Annuaire de la Commission Royale de Folklore, Section wallonne* 12 (1958) 112-143.
13. Grondslag vormt 1 Kor. 7:3. Voor een overzicht bijv. F.L. Ferraris, *Prompta bibliotheca canonica* etc. (Den Haag-Frankfurt/Main 1781) s.v. Debitum conjugale.
14. Novelle 117, Cap. 14, met de glosse *sufficere iussimus*, die concludeert: "Et sic in illis casibus verberare permittitur".
15. Bekend zijn vele vormen van 'Narrengerichte', 'Fastnachtsgerichte' e.d. Vgl. o.a. E. von Künnsberg, *Rechtliche Volkskunde* (Halle 1936) 43; K.-S. Kramer, *Grundriss einer rechtlichen Volkskunde* (Göttingen 1974) 70v. Men moet daarbij onderscheiden tussen het parodiëren (en daardoor kritiseren) van de officiële rechtspraak, het naspelen van juridische procesvormen als spelvorm bij niet serieus bedoelde berispingen of spotternijen, en de werkelijke toepassing van sancties op afwijkend gedrag met behulp van een geheel of gedeeltelijk aan het recht ontleende vormentaal.
16. Vgl. daarover mijn bespreking van D. Black, *Toward a general theory of social control*, in: *Journal of legal pluralism and unofficial law* 23 (1985) 209-219; G.C.J.J. van den Bergh, 'Sociale beheersing, recht en maatschappelijke ongelijkheid', *Beleid en maatschappij* 14 (1987) 245-253.
17. Vgl. over deze problematiek nader G.C.J.J. van den Bergh, 'Tussenhen individu en staatsgemeenschap', *Nieuwsbrief nederlandse rechtssociologen en rechtsanthropologen* [NNR] 6 (1985) 1, 4-13. Daar gaat het vooral over de (on)mogelijkheid, een analytische, intercultureel toepasbare definitie van recht te geven welke de stelling dat volksgerichten een uiting van volksrecht zijn tot een betekenisvolle uitspraak maakt.
18. Daarmee is uiteraard de kous niet af, zeker niet voor de jurist. Maar de theoretische vragen die hier opdoemen, laat ik ditmaal rusten.

19. Frappante voorbeelden in F. Bruinsma en R. Welbergen, *De Hoge Raad van onderen* (Zwolle 1988).
20. Zie *Staphorst*, 160v.
21. Vgl. Kramer [als noot 15] 71v. Vergelijkbare gevallen uit het eind van de negentiende eeuw zijn overigens ook wel in Nederland opgetekend.
22. Vgl. *Staphorst*, Hoofdstuk VI.
23. Er zijn sindsdien nog allerlei kleine, maar significante symptomen van dit afkalven te bespeuren. Zo verwekte het in 1972 enige opschudding dat meisjes van mindere komaf ineens naar de kerk kwamen met zilveren kettinkjes aan hun bijbels. Enige tijd later zorgde een handtekeningenactie ervoor dat dominee Dorsman een geluidsinstallatie kreeg, tegen de zin van de ouderlingen, die daar altijd om principiële redenen tegen waren geweest (*De Telegraaf*, 9 november 1972).
24. *Staphorst*, 161.
25. Hierbij is nog een belangrijk punt dat de betrokkenen, voorzover uit de gegevens valt op te maken, blijkbaar nooit formeel bezoek hebben gehad van een ouderling om hen te vermanen dat ze hun gedrag moesten veranderen. Noch zijn zij, zover wij weten, in de kerk aangeklaagd. Er is alleen sprake van “waarschuwingen” door blikken, gedragsveranderingen en toespelingen. De vrouw wist slechts dat er wat broeide, maar was door isolering van haar netwerk niet op de hoogte van de voorbereidingen. Daarom valt te betwijfelen of hier materieel van ‘fair trial’ kan worden gesproken.